

В'ячеслав Шуліка

ПРЕСВЯТА БОГОРОДИЦЯ В СЮЖЕТНОМУ КОЛІ ЧУГУЇВСЬКИХ ІКОНОПИСЦІВ

Присвячено іконам Пресв. Богородиці в сюжетному репертуарі іконописців Чугуєва. Звернено увагу на недостатність вивчення чугуївського іконопису. Перелічені основні типи чугуївських ікон Богородиці та подано їхню характеристику.

Ключові слова: Чугуїв, іконопис, Богородиця.

Чугуївський іконопис — це цікаве, але малодосліджене явище в українському малярстві XIX ст. У сучасному мистецтвознавстві цей феномен пов'язують насамперед з іменем І. Ю. Рєпіна, який починав свою художню діяльність як іконописець. Неабияка цінність чугуївського іконопису полягає, серед іншого, і в тому, що він стверджує існування самостійної іконописної традиції на сході України. Загалом на Слобожанщині в XIX ст. налічувалося декілька великих та малих центрів такого малярства, зокрема в с. Борисівка (нині Білгородська обл. РФ), у Глинській пустині, окремі майстри працювали в Харкові, Суджі, Ворожбі, Охтирці. Якщо Борисівка була передовсім осередком виробництва недорогих підкладних ікон, то Чугуїв зберігав своєрідну провінційну аристократичність, зазвичай не схиляючись до масового тиражування своєї продукції. Тутешній іконопис певним чином доповнював архітектурне обличчя “маленького Петербурга”, яким став Чугуїв у першій половині XIX ст. Дослідження чугуївської іконописної традиції є актуальним, тому що без нього історія сакрального мистецтва України XIX ст. залишиться неповною. Крім того, наукові знання про українські іконописні центри необхідні для реставраційної, музейної та антикварної справи.

Першим дослідником, який ще в середині XIX ст. звернув увагу на чугуївських майстрів, був харківський та охтирський архієпископ св. Філарет (Гумілевський)¹. Він, шоправда, навів лише декілька фактів, але й це дозволяє зробити висновок про високий рівень чугуївських майстрів.

Згадує про чугуївських митців у своїх мемуарах і І. Ю. Рєпін². Він описує цікаві епізоди з життя іконописців та коротко визначає деякі методи їхньої роботи. Після опублікування мемуарів І. Рєпіна стали головним джерелом інформації про чугуївських майстрів. Однак потрібно пам'ятати, що розповідь видатного художника про місцевих іконописців має дещо іронічний характер, а викладені факти не завжди точні.

У 1965 р. художник-реставратор А. М. Лужецька у своїй книзі про техніку малярства вказала на добру обізнаність чугуївських майстрів іконопису з технологією живопису³.

2007 року в Харкові вийшла невеличка брошура В. Берліна⁴ про іконописців Чугуєва. Ця праця, яка за своїм типом тяжіє до журналістської розвідки, містить помилки, проте саме в ній уперше підкреслено важливість вивчення цього мистецького феномена.

Зауважимо, що всі оприлюднені досі відомості про іконопис Чугуєва — суто історичні та доволі фрагментарні. Цілісне уявлення про чугуївську іконописну спадщину ще не складене. Недостатньо дослідженими сторінками залишаються іконографічні, стилістичні, техніко-технологічні аспекти проблеми. Деякі з них вивчалися частково автором цієї публікації⁵.

Мета статті — визначення основних типів ікон Богородиці, притаманних сюжетному репертуару чугуївських іконописців.

На сьогодні час можна впевнено стверджувати про два основні витoki чугуївського іконопису. Хронологічно перший — це іконопис старообрядництва, в руслі якого ще працювали деякі чугуївські малярі першої половини XIX ст., зокрема талановитий майстер Михайло Бунаков⁶. Перехід цього митця на православ'я у 1834 р., за словами св. Філарета (Гумілевського)⁷, став помітною подією в житті міста. Про те, що чугуївські майстри старшого покоління застосовували жовткову темперу, згадував у своїх спогадах і І. Репін⁸. Однак звертання до старообрядницької іконописної традиції Чугуєва вже в 40-х роках XIX ст. було досить рідкісним. І. Репін пише про темперний іконопис старих чугуївських малярів, як про архаїчне явище. На теперішній час важко реконструювати вигляд темперної чугуївської ікони, тому що не знайдено жодного еталонного зразка. Хоча на теренах Чугуєва виявлено багато старообрядницьких ікон, які походять з інших мистецьких осередків — Ветки, Палеха, Мстери, Холуя, Нев'янська та ін. Ці твори свідчать про географію зв'язків чугуївських старообрядницьких спільнот.

З першої половини XIX ст. бере свій початок інша іконописна традиція, котра пов'язана із появою в Чугуєві фахової “художньої” освіти в школі військових топографів, де, зокрема, викладалося малювання. Чугуївський іконопис нової формації — це живопис олійними фарбами, який зазнав впливу класицизму. З часом на іконопис Чугуєва впливали й інші стилістичні напрямки, проте він все одно зберігав свої характерні риси (насамперед у трактуванні ликів та вбрання зображуваних персонажів. Ця іконописна традиція, котру можемо назвати “другою”, залишила по собі низку творів із підписами їхніх авторів. На підставі підписаних ікон реально створити “галерею” чугуївських “еталонів”.

Ікони Пресв. Богородиці посідали серед сюжетів чугуївських майстрів почесне місце, але репертуар іконографічних списків було обмежено лише образами, шанованими в цій місцевості. Наприклад, при дослідженні

1. Репін І. Ю. (?) Володимирська-Чугуївська ікона Богородиці. 1859 (?).
Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна.
Фото Шуліки В.В.

2. Нечитайло (Нечитайлов) І. Володимирська-Чугуївська ікона Богородиці. 1874. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В.В.

чугуївського феномена зовсім не виявлено списків особливо шанованих харківських ікон Богородиці, як-от Озерянська та Єлецька.

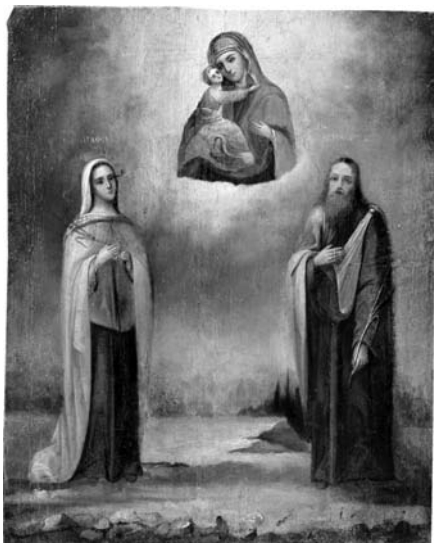
Головною та найбільш шанованою іконою чугуївських митців став Володимирський образ Богородиці, який явився наприкінці XVII ст. недалеко від Чугуєва. Шанування Володимирської ікони було настільки сильним, що в 1700 р. заснували Володимирську пустинь. Після закриття монастиря в 1787 р., унаслідок реформ Катерини II, ікону перенесено до с. Кочеток, де для неї споруджено спершу дерев'яний (1824), а згодом кам'яний (1859) храм⁹. Під час Другої світової війни ікона була втрачена.

У Чугуївському музеї І. Репіна (далі — ЧМР) зберігаються декілька ікон-списків славетного Володимирського-Чугуївського образу. До них належить передусім ікона, яка вважається твором молодого І. Репіна і походить з родини художника (іл. 1). Ікона оправлена в різьблений кіот чугуївської роботи. Також у музеї є список твору чугуївського майстра І. Нечитайла (Нечиталова) (іл. 2), який, згідно з написом на зворотному боці, був виконаний автором для самого себе¹⁰.

У фондах ЧМР збереглася унікальна ікона, на якій зображений момент явлення Чугуївського образу (іл. 3). Чудотворний образ тут виписаний з належною скрупульозністю, в композицію включені зображення купола і шатрової

3. Невідомий чугуївський майстер. Набуття Володимирської-Чугуївської ікони Богородиці. Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В.В.

4. Невідомий чугуївський майстер. Свв. Агафія та Микита. Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В. В. Ікону відреставровано на кафедрі Реставрації станкового та монументального живопису Харківської державної академії дизайну і мистецтв (кер. В. Шуліка).

дзвіниці кочетківської церкви, котра, на час явлення, ще не існувала, але була збудована під час створення ікони. Іконографія святині, відтвореної в сцені явлення, ідентична іншим спискам Володимирського образу з фондів ЧМР.

Володимирська-Чугуївська ікона відрізняється від протографа іншим принципом силуету. Якщо давня Володимирська (Вишгородська) ікона показана темним силуетом на золотому тлі, то для чугуївської святині властиві світлі фігури на темному тлі. Крім того, на більшості чугуївських списків Немовля бачимо в вохристому гіматії та білому хітоні.

У XIV ст. в країнах візантійського світу виникає традиція зіставляти різномасштабні форми в межах єдиної образотворчої площини, поєднуючи зображення, що належать до різних смислових і просторових сфер¹¹. Це яскраво ілюструють сімейні ікони, де над сюжетами патронального характеру поміщені шановані чудотворні образи¹². Ця традиція продовжувала існувати в XIX в. і на Слобідській Україні. У фондах ЧМР є патрональна ікона

5. Невідомий чугуївський майстер. Хресний хід з чудотворною Володимирською-Чугуївською іконою. Середина XIX ст. Розпис Володимирського храму в с. Кочеток Чугуївського р-ну Харківської обл. Фото Шуліки В.В.

такого типу, виявлена співробітниками музею в с. Кам'яна Яруга Чугуївського району (іл. 4). На ній подані фігури св. муч. Агафії та св. муч. Микити, над якими у хмарах підноситься Володимирська ікона Богородиці. Зображений тут краєвид типовий для Чугуєва та його околиць.

Шанований Володимирський образ Богородиці фігурує і в циклі монументальних розписів храму с. Кочеток (іл. 5). На розписі показано хресний хід з Володимирською-Чугуївською іконою. Спостерігаємо тут і низку цікавих деталей. Так, ченці у композиції "Хресний хід" намальовані в характерних для XVIII ст. клобуках. Цим підкреслено, що чудотворна ікона в XVIII в. була насамперед, монастирською святинею. У тому ж розписі Володимирський образ тримає чоловік, одягнений в атрибути вінченосної особи. Історичних даних, що хтось із правителів брав участь у хресних ходах з Чугуївською іконою, немає. Автором дослідження зроблено кілька припущень:

1. Розпис є алегорією, згідно з якою відбувається містична передача чернецтву чудотворної Володимирської ікони св. князем Володимиром — хрестителем Русі. Ідея такої передачі підкреслюється жестом єпископа, який очолює процесію ченців і мирян. Архієрей простягає руки до чудотворного образу. Те, що чоловік з атрибутами влади — не сучасник зображених подій, доводить його одяг: туніка з поясом, чоботи, горностаєва мантія.

2. Розпис відтворює історичну подію — перенесення ікони з Вишгорода

у Володимир князем Андрієм Боголюбським. Тобто йдеться тут про Вишгородську ікону.

3. Розпис є алегорією, за якою князь Андрій Боголюбський переносить чудотворний образ у Кочетківський монастир. Про те, що князь з іконою, можливо, показаний на місці явлення Чугуївської ікони, свідчить гора на задньому плані, біля підніжжя котрої, на пні було знайдено ікону (автор статті особисто оглядав те місце). Шатро, що видніється за постаттю князя, вказує на те, що князь подорожує. Таке алегоричне рішення є великою рідкістю для іконографії слобожанських стінописів XIX ст.¹³

Ще однією не менш шанованою в Чугуєві була Охтирська ікона Богородиці. В музеях, храмах та приватних збірках віднайдено декілька чугуївських списків цього твору. Насамперед, це список Охтирської ікони роботи К. Бунакова 1859 р. (іл. 6), який можна побачити в Чугуївському музеї І. Репіна. Цей та інші чугуївські списки в загальних рисах точно відображають охтирський оригінал (іл. 7). Натомість іконописці іншого слобожанського мистецького центру — в Борисівці — часто відходили від протографа, подаючи пейзажне тло чи уникаючи відтворення декоративної облямівки ікони¹⁴.

Менш поширеними були Смоленська та Казанські образи Богородиці. В експозиції ЧМР зберіга-

6. Бунаков К. Охтирська ікона Богородиці. 1858. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В. В.

7. Невідомий чугуївський майстер. Охтирська ікона Богородиці. Середина XIX ст. Д. О. Приватна збірка (м. Харків). Фото Шуліки В. В.

8. Невідомий чугуївський майстер. Смоленська ікона Богородиці. Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В. В.

9. Невідомий чугуївський майстер. Казанська ікона Богородиці. Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В. В. Ікону від-реставровано на кафедрі Реставрації станкового та монументального живопису Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

ється Смоленська ікона Богородиці. Божа Матір зображена на ній у синьому мафорії, а Богонемовля — у білих одежах (іл. 8). Необхідно зазначити, що Смоленський образ шанувався в Харкові. Під час пожежі в харківському Свято-Димитрівському храмі ця ікона залишилася неушкодженою. Проте, стверджувати, що цей чугуївський список пов'язаний із харківською святинєю, передчасно.

Незважаючи на те, що в Харківській губернії існували свої особливо шановані списки Казанської ікони Богородиці (в селах Мурафа, Височинівка, Каплулівка), у процесі дослідження не було знайдено жодного чугуївського списку цих творів. Чугуївські майстри надавали перевагу зображенням класичного Казанського образу, явленого в Казані в 1579 р. (іл. 9). Цікаво, що саме на Слобожанщині казанські ікони були дуже шановані, розповсюдившись на цих теренах чи не найбільше в Україні. Невипадково, що на рідкісні за своєю іконографією Чугуївській іконі св. Устоліана фігурує саме Казанська ікона (іл. 10).

У сюжетному репертуарі чугуївських митців значне місце посідала ікона

10. Невідомий чугуївський майстер. Св. Устоліан. Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В.В.

11. Івженко В. Ікона Богородиці "Неопалима Купина". Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В.В.

12. Невідомий чугуївський майстер. Ікона Богородиці "Неопалима Купина". Друга половина XIX ст. Д. О. Харківський художній музей. Фото Шуліки В.В.

13. Невідомий чугуївський майстер. Почаївська ікона Богородиці. Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Репіна. Фото Шуліки В.В.

14. Невідомий чугуївський майстер.
Богородиця з Немовлям. Друга половина XIX ст. Д. О. Чугуївський художньо-меморіальний музей І. Рєпіна.
Фото Шуліки В. В.

Богородиці “Неопалима Купина”. На Слобожанщині цей образ почали особливо вшановувати після 1822 р., коли м. Слов’янськ було врятовано від пожежі. Характерною іконографічною деталлю слобожанських, зокрема чугуївських, ікон стало близьке до Озерянської ікони Богородиці зображення Богонемовляти (показано лише ліву стопу Дитяти, права стопа схована). У ЧМР є також ікона майстра В. М. Івженка, яка демонструє чугуївську традицію художньої інтерпретації “Неопалимої Купини” (іл. 11). Ще одна чугуївська ікона цього типу зберігається в Харківському художньому музеї (іл. 12).

Серед іншого, в Чугуївському музеї І. Рєпіна виявлено список Почаївської ікони Богородиці (авторство приписується молодому І. Рєпіну) (іл. 13).

Працббчи в руслі православної іконографії, чугуївські малярі паралельно зверталися й до творів західноєвропейського мистецтва. Зразками для них слугували гравюри та журнальні публікації, якими зазвичай користувались у багатьох іконописних центрах імперії. Але створена таким чином група ікон була менш численна (іл. 14).

Як бачимо, ікони Пресв. Богородиці в сюжетному репертуарі чугуївських майстрів займали важливе місце. В Чугуєві склалося своє сюжетне коло, яке охоплювало зазвичай ті образи, які особливо шанувалися місцевим населенням. Так, найбільш поширеними іконами Богородиці були Володимирська, Охтирська, Казанська, Неопалима Купина, менш розповсюдженими — Смоленський та Почаївський образи Богородиці.

Окремою, але нечисленною групою ікон слід вважати образи, які були написані за мотивами західноєвропейського мистецтва.

1 Филарет (Гумилевский), арх. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / архиепископ Филарет (Гумилевский): в 3 т. — Х.: ХЧМГУ, САГА, 2006. — Т. 3. — 364 с.

2 Репин И. Е. Далекое близкое / И. Е. Репин. — М.: Искусство, 1964. — 512 с.

- 3 Лужецкая А. Н. Техника масляной живописи русских мастеров с XVIII по начало XX века / А. Н. Лужецкая. — М.: Искусство, 1965. — С. 206–226.
- 4 Берлин В. В поисках чугуевского художественного наследия / В. В. Берлин. — Х.: Тарбут Лаам, 2007. — 58 с.
- 5 Шулика В. В. Ахтырская икона Пресвятой Богородицы и ее списки // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Зб. наук.-поп. ст. — Х.: Мачулін, 2007. — Ч. 6. — С. 54–63; Его же. В. В. Владимирская-Чугуевская икона Богородицы в иконописи Слобожанщины второй половины XIX — начала XX века / В. В. Шулика // Матеріально-художня культура: проблеми теорії та практики. Всеукр. наук.-практ. конф. за підсумками роботи у 2010/2011 н. р. (Харків, 19–20 травня 2011 р.). — Х.: ХДАДМ, 2011. — С. 169–175; Его же. Иконописные центры Слободской Украины середины XIX — нач. XX в. / В. В. Шулика // Теорія і практика матеріально-художньої культури: IX електронна наук. конф. (Харків, 20 грудня 2007 р.): Зб. матеріалів. — Х.: ХДАДМ, 2007. — С. 119–126; Его же. Основы слобожанских икон середины XIX — начала XX века / В. В. Шулика // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті №2 2010. — Х.: ХДАДМ, 2010. — С. 75–78; Его же. Росписи храма в с. Кочеток и Владимирская икона Пресвятой Богородицы / В. В. Шулика // Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. “Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність”. (20–21 травня 2008 р.) — Х.: ХНПУ ім. Сковороди, 2008. — С. 344–347; Его же. Чугуевская икона: история и технико-технологические особенности / В. В. Шулика // Дослідження, реставрація та превентивна консервація музейних пам’яток. Сучасний стан, перспективи розвитку: Доп. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23–27 травня 2011 р.). — К.: ННДРЦУ, 2011. — С. 426–433.
- 6 Филарет (Гумилевский), арх. Историко-статистическое описание...
- 7 Там же. — С. 107.
- 8 Репин И. Е. Далекое близкое...
- 9 Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. — Х.: Университетская типография, 1882. — 365 с.
- 10 Шулика В. В. Владимирская-Чугуевская икона Богородицы в иконописи Слобожанщины...
- 11 Смирнова Э. С. О местной традиции Новгородской живописи XV в. Иконы с избранными святыми и Богоматерью “Знамение” / Э. С. Смирнова // Средневековое искусство: Русь. Грузия. — М.: Наука, 1978. — С. 193–104.
- 12 Там же.
- 13 Шулика В. В. Росписи храма в с. Кочеток...
- 14 Шулика В. В. Ахтырская икона Пресвятой Богородицы...

SUMMARY

V. Shulika

Mother of God in terms of plot Chuguyiv painters

This article is dedicated to Our Lady’s icon in the plot repertoire of painters of Chuguyiv. Attention is paid to the lack of study iconography of Chuguyiv. Are the main types of Chuguyiv icon of the Virgin and given their characteristics.

Keywords: Chuguyiv, iconography, Mother of God.